

„...EZEKET NEMCSAK MEGSZEREZTE, HANEM FORGATTA IS ŐKET”

Iktári Bethlen Zsuzsanna olvasási habitusának
lenyomatai



**Forgatta-e ténylegesen
gyűjteményének
könyveit Bethlen
Zsuzsanna? Már a
családi háttér ismerete
is elegendő lenne
ahhoz, hogy
bizonyítottnak
könyvelhessük el:
Bethlen Zsuzsanna
szorgalmas olvasója
volt könyveinek.**

A korszakot érintő könyvtártörténeti kutatások örök kérdése az, hogy a 18. századi könyvgyűjtő asszonyok csak beszerzői és rendszerezői voltak könyveiknek vagy pedig olvasói is. Bethlen Kata olvasás iránti rajongását ismerjük Bod Péter ikonikus gyászversének köszönhetően,¹ és a tudós könyvtáros Cserei Mihállyal folytatott levelezéséből.² Bethlen Katának unokaöccséhez, Teleki Lászlóhoz intézett leveléből értesülünk a grófnő által Ráday Eszternek küldött kötetéről is, amit „lelkinek üdvösségére olvashasson, kívánom”.³ Az, hogy Újfalvi Krisztina olvasta könyvtárának könyveit, nyilvánvalóvá válik a Molnár Borbálával,⁴ Gvadányival és másokkal folytatott levelezéséből.⁵

Az a néhány tanulmány viszont, mely eddig Teleki Sámuel feleségének, Bethlen Zsuzsannának a könyvtárával foglalkozott,⁶ kerülte ezt a kérdést, mivel a grófnő könyveiben valóban nem lelünk egyértelmű utalásokat (aláhúzásokat, lapszéli jegyzeteket stb.) erre vonatkozóan, eddig közölt leveleiben közvetlen utalás olvasásélményre nem volt ismert. Ugyanakkor a Bethlen Zsuzsanna könyvtárát tárgyaló doktori disszertációhoz végzett kutatások közben előkerült, eddig közöletlen levelek tanúsága, az elsődleges forrás, a könyvtár kötetei paratextusainak újraértelmezése fényében, jelen tanulmányban az olvasó Bethlen Zsuzsanna profilját is megpróbáltam nagyon óvatosan felvázolni.

■ Ha a grófnő könyvespolcának címeit végignézve kezdjük a keresgélést, megtaláljuk a korszak olvasmányajánló munkáinak jórészét. A korszak egyik legfontosabb női életvezetéskönyve, Andreas Meyer *Barátságos oktatása* Szerentsi István magyartításában, mely Meyer gondolatait aktualizálta a magyar viszonyokra már két évvel megjelenése után. Andreas Meyer *Wie soll ein iunges Frauenzimmer sich würdig bilden?* (Erlangen, 1773) című életvezetési útmutató könyve többek között fellistázta a lányok számára ajánlott olvasmányokat, és nagyon nagy fontosságot tulajdonított az olvasásnak a lánynevelés folyamatában. Fordításában Szerentsi kiegészítette ezt a listát az általa fontosnak ítélt magyar művekkel. Összevetve könyvtárunk címeit a Meyer és Szerentsi által ajánlott olvasmánylistával, szembetűnik, hogy 44 könyv (főként szépirodalmi, történelmi, neveléssel foglalkozó munkák) ezek közül ott van a grófnő polcain is.

Ez a tény nem feltétlenül azt jelenti, hogy a grófnő a *Barátságos oktatás* hatására szerezte be ezeket a műveket, azt viszont jelzi, hogy Bethlen Zsuzsanna könyvtára a korszak könyvbeszerzési, illetve olvasási trendjeivel összhangban gyarapodott.

Az olvasás nyomai a grófnő levelezése és a korabeli sajtó tükrében

■ Forgatta-e ténylegesen gyűjteményének könyveit Bethlen Zsuzsanna? Már a családi háttér ismerete is elegendő lenne ahhoz, hogy bizonyítottan könyvelhessük el: Bethlen Zsuzsanna szorgalmas olvasója volt könyveinek. Nagyanyja, Rhédei Zsuzsanna szinte minden könyvében megtaláljuk az átolvasást jelző bejegyzéseket: *Isten segedelmével átal olvastam, Elolvastam ezt a könyvet* stb. Nagynénjének, Wesselényi Katának ismerjük a könyvei előlapjára beírt jegyzetait, verseit.⁷ Teleki Sámuel bibliográfiai bejegyzései tékája könyveinek előlapjain a kancellár alapos, mindenre kiterjedő olvasási gyakorlatát jelzik.

A Monok István által felállított olvasmány- és könyvtártörténeti kutatásokhoz szükséges forrástipológiát figyelembevéve,⁸ e téma kutatása ugyanakkor a grófnő környezetével folytatott levelezésének és a korabeli sajtó utalásainak tanulmányozásainak eredményeire, illetve a könyvek autopsziavizsgálatára (bejegyzések, possesorbejegyzések, jelmondatok) épül.

Az olvasás ténye mellett szóló legerősebb bizonyíték Teleki Sámuel méltatása, nyomtatott katalógusa harmadik kötetének előszavában, ahol felesége könyvtáráról írva nem mulasztja el megjegyezni, hogy „Ezeket nemcsak megszerezte, hanem forgatta is őket”. Ezt az információt erősítik meg a hetvenes évek vége felé íródott levelei a házaspárnak. Iktári Bethlen Zsuzsanna és Teleki Sámuel több mint 20 éven keresztül napi levelezést folytattak. A levelek témája váltakozó, általában a birtok rendezendő ügyeiről, gyerekeikről, napi tennivalóikról leveleznek. Zsuzsanna az akkor már Szebenbe leköltözött Teleki Sámuelnek a minden-napjairól mesélve leírja:

„Én időmet olvasással s kézi aprolékos dolgaimmal 's kedves Gyermekeimmel való bajlódással töltém, egyszer voltam Gernyeszegen is.” (1777. Január 29., Sáromberke).⁹

Egy évvel később szintén:

„én pedig kedves gyermekeimmel való dajkálkodással, olvasással és egyéb aprolékos dolgaimmal töltöm az időt.” (1778. február 7., SároMBERKE).

A gyerekek nevében is könyvet kér férjétől leveleiben:

„Domokos...ő meg nem mondhatja micsoda ajándékot kérjen, hanem ami magának tetszik ő is azt fogja szeretni, de azt mondja hogy talán ha valami jó könyve volna Papának, hogy ő abból tanulhatna, szeretné.” (1780. július 12, SároMBERKE)

Az olvasás tényének a mindennapi tevékenységek között való felsorolása jelzi, hogy ez része a napi rítusoknak, a felsorolás sorrendjében való helye azt engedí sejtetni, hogy az olvasás és a „gyerekeivel való dajkálkodás” akár felcserélhető is, tehát habitusszerűen űzött tevékenységről van szó.

A gróf Szebenbe költözése után többször előfordulnak a házaspár levelezésében könyvekkel kapcsolatos kérdések, mivel a könyvtár követte Teleki Sámuel Szebenbe, és a magyar könyvekről többször kért információkat a SároMBERKÉN maradt Zsuzsannától. Az a részletesség, amivel a nagyszony megválaszolja ezeket a kérdéseket, tanúsítja a kötetek napi használatát, a kötet iránti személyes érdeklődést is:

„Az Nadányi füvekről írt Könyve ott vagyon az Thécámba, de az nem in 8vo hanem in 4o. sárga bőrben vagyon bé kötve, el nem veszet Édes Szívem mert hogy ki jöttem az előtt is nem sokkal járt az kezembe.”

A grófnő könyvek és olvasás iránti elkötelezettségét a korabeli sajtóban vele kapcsolatosan megnyilvánuló vélemények is érzékeltetik. Egy közéleti híradás kapcsán, amely tulajdonképpen a „vicekancelláriusné” vélemény- és divatformáló szerepére hívja fel a figyelmet, azt is megtudjuk, hogy hogyan vélekedik a közvélemény a grófnő könyvtáráról és olvasáshoz való hozzáértéséről:

„... Igen jó helyen kereskedtek a' (...) Dámák, ruhára nézve; de a' különbözőbféle, gyönyörű Magyar Könyvek eránt is lehetne ott tanácsot kérdeni, lehetne **eggy igaz virtusokkal ékeskedő Fő Asszonyságnak** is formáját venni.”¹⁰.

Ugyanezt példázza fia nevelőjének, Sipos Pálnak a grófnő halálára írt, *Gróf iktári Bethlen Susánna gr Teleki Sámuel élete párja hamvai tiszteletére* című gyászversének néhány sora, amelyből kiviláglik, hogy az elhunytat olvasott, tanult emberként tartotta számon.¹¹

Amazt, hogy esmérte, sok jó téteményi
Mutatják, és ritka Könyves gyűjteményi.
De ugyan ezekben tartott választása
Ártatlanságának lett bizonyítása
Hol Vallás, Tudomány, Nemzeti Régiség
Vagy Ritkaság – a' mi majd tsak együgyiség
Azon úgy nevezett mai nagy Világban
Itt tartatnak első Rangban 's méltóságban”

(...)

Valamig Hazánkban Szállása

*Lészen a' Musáknak magyarul Szóllása.
Tsavargó partjait míg a' Maros mossa,
Mind addig él köztünk az Ő Géniusa."*

Vizsgált korszakunk egybeesik a célzottan nőknek szánt sajtótermékek megjelenésével is. Pétzeli József 1789-ben indult *Mindenes Gyűjtemény* című folyóirata az olvasás és a hasznos ismeretek népszerűsítését tűzte ki célul, Kármán József, az *Uránia* című folyóiratának (1794) bevezetőjében kimondja, hogy a „Házastársakból érzékeny Barátnékat, és kellemetes Társalkodónékat” szeretnének faragni az újságban közölt ismeretek, olvasmányok révén. Bár a gyűjteményben nincs nyoma e folyóiratoknak, megvizsgáltuk a sajtótermékek előfizetési listáit is, ott, ahol ez lehetséges volt. Az *Uránia* folyóirat olvasói közt ugyan Bethlen Zsuzsanna neve nem szerepel, viszont gyerekei, Teleki Domokos és Teleki Mária jelen vannak az előfizetők listáján.¹²

Az értő olvasás bizonyítékai

■ A könyvtár kutatása során azonban egy jóval konkrétabb bizonyítékra is sikerült rálelni, egy olyan jelenségre, amely véleményem szerint igazolja azt, hogy a grófnő valóban értő olvasója volt könyveinek.

A könyveinek külső jellemzőit vizsgálva szembesültem azzal, hogy Bethlen Zsuzsanna a korszak sajátosságaitól eltérően nem egy állandó jelmondatot használt, hanem még további 24 bibliai idézet és parafrázis rejtőzik 26 különböző könyvének szennylapjain, egyes esetekben előzéklapjain. A 17–18. század gyűjtői, possessorbejegyzéseik mellé gyakran beírták választott jelmondatukat, amely lehetett akár egy klasszikusokból vett idézet, akár egy szentírásbeli hely. Teleki Sámuel a *Deus providebit* jelmondatot használta, (Mózes első könyvének 22, 8 verse), Bethlen Zsuzsanna őt követve a bibliai idézet magyar megfelelőjét: *Az Úr gondot visel* vagy ennek bővített formáját: *Az Ur gondot visel, mert a'kik ötet félik soha meg nem szegyenülnek., Az Úr gondot visel, mert a'kik ötet félik soha azoknak nem leszen szükségek., Az Úr gondot visel, mert nintsen azoknak soha szükségek kik ő benne biznak.*

Általában ugyanaz a jelmondat vonul végig egy-egy gyűjtemény könyvein. Egyetlen esetet ismerünk a 17. századból, Miskolci Csulyak István gyűjteményét, ahol két symbolum jelenik meg a kötetekben,¹³ illetve még egyet, Geleji Katona István könyvtárát, amelyben tíz különböző jelmondatra lelt a kutató.¹⁴ Ugyanakkor 18. századi könyvtárak esetében ezzel a jelenséggel nem találkoztunk.

A korszak sajátosságaitól eltérően viszont a grófnő nemcsak egy jelmondatot használt, hanem több symbolum is megjelenik könyvei lapjain. Ezekről mindaddig csak Deé Nagy Anikó tett említést egy konkrét esetet említve, ő viszont a jelmondatok választásának kritériumaként a Bethlen Zsuzsanna lelki és testi állapotának változásait jelölte meg.¹⁵ Beazonosítottuk a jelmondatokat, megvizsgáltuk a jelmondatokkal bíró köteteket tartalmi szempontból és arra a következtetésre jutottunk, hogy több esetben ennél sokkal többről van szó: a locusok több esetben is tükrözik a kötet tartalmát.

A gyűjtemény 720 kötete között 89 kötetet találtunk, amely a grófnő által bejegyzett jelmondatot tartalmazott: 63 kötetben az *Az Ur gondot visel* bejegyzés található, 26 kötet pedig ettől eltérő bejegyzéseket tartalmazott. Csak azokat a köteteket vettük figyelembe, amelyek az autográf bejegyzését bírták. A kutatás

során annak próbáltunk utánajárni, hogy a bibliai locusok honnan származnak, és milyen összefüggésben lehetnek a hordozó kötettel, illetve arra vonatkozóan próbáltunk következtetéseket levonni, hogy a grófnő életének különböző helyzeteihez hogyan kapcsolhatóak e kötetek.

Jelen tanulmányban megvizsgálunk néhányat ezek közül a kötetek közül, a gyűjteménybe való bekerülésük sorrendjében, melyek ezek, és mit jegyez be előzéklapjukra a grófnő. Ugyanakkor a terjedelmi határok miatt nem tárgyaljuk részletesen e mottókat és az őket rejtő köteteket, ezt majd egy másik tanulmányban tesszük meg.

Borosnyai Nagy Zsigmond: Az igaz keresztyén embernek papi tisztiról [...] a' könyörgésnek tudományáról irt rövid trakta (Amstelodam, 1736) 1770-ben, a gyűjtés kezdetén került be a gyűjteménybe. Ez a házi istentisztelet gyakorlati alapjait kiépítő alapmunka,¹⁶ megfogalmazza annak programját: „Isten beszédét olvasni, magyarázni, énekelni, imádkozni.” A kontextus, amelyben fontosságot nyert ez a munka Erdélyben és Magyarországon, az a Carolina Resolutio (1731–1781) által kialakított helyzet, amely akadályozta az istentisztelet szabadságát. A házi istentiszteletek voltak a bázisai a régi protestáns kegyességi irodalom továbbvirágzásának – ekkor lett fontos a puritán prédikátorok egyházépítő könyveinek használata. A grófnő jelmondata: *Uram tanics imádkozni.* (Lukács 11, 1.) lehet összegzés, amely összefoglalja a kötet célkitűzését, jelzi a vállalás komolyságát, de egyben felfogható személyes imába foglalt könyörgésként is.

Czeglédi István: Már minden épületivel s- fegyveres házaival edgyütt el- készült, Sion Vara (Sárospatak-Kolozsvár, 1675) 1772-ben került be a gyűjteménybe. A grófnő bejegyzett jelmondata: *Tégy jól én Istenem a te jo akaratodbol az Sionnal és építsd fel annak romladozott ko falait.* Az 51. zsoltárból vett idézet nyílt és leegyszerűsített utalás a könyv tartalmára. A 18. századra Czeglédi vált a református egyház legismertebb mártírjává, az Apafi fejedelem támogatásával posztumusz megjelentetett, Köleséri Sámuel által kiadott *Sion várát* bevezető ajánlások és gyászverseknek betudhatóan, melyek megalapozták kultuszát.¹⁷ E munkát a katolikus-protestáns, kassai hitvitát eldöntő monumentális alkotásként értékeli a szakirodalom, mely egyben elindítja a gyászévtized eseményeinek hatására megerősödő protestáns mártírológiának.¹⁸ Egy szintézisről beszélünk tulajdonképpen, mely nem egy konkrét katolikus vitairatra adott válasz, hanem az 1650-es és 1660-as évek katolikus-protestáns vitáit foglalja össze, „több száz, gyakran vitatott teológiai témában katolikus teológusokra hivatkozva fejt ki a protestáns nézeteket, s ezekhez bőséges bibliai bizonyító anyagot rendel; a bibliai hivatkozásokkal megerősített, eltérő katolikus nézeteket pedig... a bizonyításukra szolgáló bibliai locusok helyes értelmezésével cáfolja”¹⁹

Nográdi Mátyás: Idvösség Kapuja (Kolozsvár, 1672) 1777-ben került be a gyűjteménybe. A grófnő bejegyzett mottója: *Mind életemben, mind halálomban nyereségem a Krisztus.* (Fil 1,21) A mű református bibliamagyarázat, amelynek forrása a magyar puritán szerzők által nagyon gyakran forgatott és parafrázelt Hildersham szövege. Főrésze az 51. zsoltárt elemző értekezés, amelyről tudjuk a grófnő *Sion vára* kötetébe bejegyzett beírásából („*Tégy jól én Istenem a te jo akaratodbol az Sionnal és építsd fel annak romladozott ko falait.*”), hogy foglalkoztatta a grófnőt. Nográdi Mátyás Czeglédi István életét bemutató verse szintén a *Sion várában* jelent meg, elképzelhető, hogy ez is felkelthette az ifjú grófnő érdeklődését a szerző iránt. Az *Idvösség kapujában*, a főrész mellett közölt ajánlóversek több olyan szerzőt is bemutatnak, akinek művei ott vannak a grófnő

polcain (Tofeus Mihály, Komáromi Csipkés György, Mártonfalvi Tóth György). Az értekezésben Nográdi felvállaltan a „tanulni igyekező gyengék”-hez szól, írói attitűdje a „kötelező komolykodáson, utilitárius érvelésen átütő, úgyszólván kamaszos játékoságot és jókedvet” sugallja.²⁰

A grófnő által bejegyzett mottó utalás lehet az előszót lezáró versbe foglalt locusra:

Elly az Urnak: Te lehetsz az Urban.

Hally meg Christusnak: Ugy maradsz Christusban.

Támadgy-fel Jesusnak: örvendhetsz Jesusban.

Debreceni Ember Pál: Innepi Ajandekul az Isten Satoraba fel-vitetett Szent Siklus...., (Kolozsvár, 1700) 1778-ban került be a gyűjteménybe. A grófnő bejegyzett mottója: *Mind életemben, mind halálomban nyereségem a Krisztus.* (Fil 1,21). A szakirodalom, a 17. század vége „legnagyobb és legszebb prédikációs kötetének” tartja Debreczeni Ember Pál *Szent Siklusát*, mely az egyházi év ünnepekre szétosztva 58 prédikációt tartalmaz.²¹ Nemcsak hitbéli megerősödést szolgáló műről van szó, a *Szent Siklus* gazdag tárháza a héber és görög exegézis mellett a bibliai régiségtani, kronológiai és földrajzi ismereteknek is, a klasszikus antik és zsidó írók, egyházatyák, régi- és újabb egyház- és világtörténetírók műveit használja, több oldalon idézi a Váradai Bibliát is.²² Ugyanakkor ez a prédikációs segédkönyvnek szánt munka egy, az előbeszédhez igen közel álló, retorikailag jól megszerkesztett szöveg, kifejező képies nyelvvel, mely „tudományos elemzéseivel és népies egyszerűségével, etimológiai magyarázataival és Krisztus-misztikájával többféle befogadói közösséget megszólító evangéliumot hirdetett”.²³ Elképzelhető, hogy ennek a közvetlen, a hit pietista személyes megélését elősegítő nyelvezetnek köszönhetően került a grófnő napi olvasmányai közé a kötet.

Az előljáró beszédben magát „zsebben vagy szablyatársolban hordozható postillátskaként” aposztrofáló **Szentzi Fekete István: Lelki nyugosztalo orak, avagy három száz házi és asztali elmélkedések ..., (Lócse, 1680)** 1778-ban került be a gyűjteménybe. A 16–17. század kegyesség irodalmának krízise nyomán születtek meg a bensőségebb, mélyebb hitlélményt adó, személyes vallásosságot szorgalmazó irodalmi művek, lelki kalauzok, amelybe a *Lelki nyugosztalo órák* eredetije, a rostocki szuperintendens-prédikátor, Heinrich Müller 1664-es elmélkedésgyűjteménye, *Geistliche Erquickstunden* (1664) is tartozik. Heinrich Müller Arndt követőjének tartotta magát, művét a hétköznapi ember számára is érthető, mindennapi életből vett hasonlatokkal tette a léleképítő teológiai irodalom egyik alpmunkájává.²⁴

1779-ben került be a gyűjteménybe a Keresztúri Pál három munkáját tartalmazó kolligátumkötet: **Felsördült kereszttyén, Nagyvárad, 1641; Lelki legeltetés, 1649; Egyenes ösvény, 1653.** A *Felsördült kereszttyén* (Nagyvárad, 1641) református vitairat, válasz a Keresztúri 1638-ban megjelent katekizmusát ért támadásra. A *Lelki legeltetés* (Nagyvárad, 1645) Lórántffy Zsuzsanna fejedelemasszonynak ajánlott prédikációskötet, a 23. zsoltárnak magyarázata tizenkét prédikációban, melyek mindegyike a zsoltár egy-egy sorához kapcsolódik, tulajdonképpen gyakorlati erkölcsstan a bűnös emberi létről és megtérésről, útmutatás az Isten irgalmassága szerinti élethez.²⁵ E prédikációk tanításai között találunk például néhány konkrét utalást a tehetősek feladatára is.²⁶

A grófnő által használt mottó: *Tanics meg engemet én Istenem, az te ösvényedre, melyen járjak.*, úgy gondolom, hogy reflektálás e prédikációk praxiselvű tanítására. Erre egyébként konkrét példa lehet a fent említett locus életbeültetése a kastélyban és birtokain élő népek sorsára való fokozott odafigyelés által, aminek számos példáját láthattuk a grófnő életében.

A harmadik kolligátum, az *Egyenes ösvény* (Várad, 1653) prédikációgyűjteménye szintén „a gyakorlati élet által támasztott nehézségekre keresi a megoldást a bűnbánat-megtérés-üdvbizonyosság gondolatkörében mozogva”.²⁷ Az *Egyenes ösvényt* Bethlen Kata jelentette meg újra 1744-ben, mivel úgy vélte, hogy abban a „theologia practica, az erkölcsöket egyenes útra igazító tudomány adatik elő”.²⁸ Bethlen Zsuzsanna könyvtárában ez az 1744-es kiadás is fellelhető.

Az egyetlen Biblia, amelyben megtaláltuk a grófnő bejegyzését, egy amszterdami kiadású Károli Biblia: **Szent Biblia** (Amszterdam, 1685), az 1790 Bécs possessorbejegyzéssel rendelkezik. Egyike ez a Szentírás a grófnő által összegyűjtött tizennégy Szentírásnak. E kötet bejegyzésének az az eszmetörténeti értéke, hogy symboluma, a *Visgaljátok a' Szent Írásokat mert azok tehetnek titeket Boltsekké* nem egy összefüggő locus beidézése, hanem két különböző bibliai idézet átgondolt egymásba illesztése (Jn 5,39 kombinálva 2Tim 3,15 *És hogy gyermekségedtől fogva tudod a szent írásokat, melyek téged bölcscsé tehetnek az idvességre a Krisztus Jézusban való hit által.*)

1790 szerepel a grófnő possessorbejegyzése mellett két, Kármán József által fordított fizikoteológiai munkában, **Sturm: Istennel való társalkodás, a' reggeli órákon az esztendőnek minden napjaira... Első rész (Pozsony,1784)** és **Tiede, Johann Friedrich: Istennel való társalkodás az estvéli órákon az Esztendőnek minden napjaira... Második rész. (Pozsony,1784)**, melynek előlapjára a *Reggel kiáltok Te hozzád én Istenem és estve is meg nem szünöm míg meg nem halgatod az én szomat* mottót írta be a grófnő.

Bethlen Zsuzsanna könyvei között több kötetét megtaláljuk ennek az irányzatnak. A fizikoteológia szerint a természet megismeréséből következhet Isten megismerése, tehát Istent egyaránt megtaláljuk természetismereti, teológiai, filozófiai tárgyú munkákban, kegyességi, liturgikus jellegű írásokban és szépirodalmi művekben.

Várom az Urat az én szabadításomnak Istenem és hiszem, hogy megszabadít az én Nyavalyáimból, melyet bölcs tetszéséből én reám vetet. – jegyzi be 1795-ben **Némethi Sámuel Hiv lelki pásztor** (Pozsony–Kassa, 1778) című vigasztaló elmélkedéseket tartalmazó könyvecskéjébe. Ugyanennek a lelkiállapotnak lehetett a kifejeződése Miklós Sámuelnek, a korszak híres orátora halotti beszédes kötetének (Pozsony-Komárom, 1790) előzőkoldalán bejegyzett idézet: *Emlékezzél meg a halálról életednek minden ideiben, nemcsak akkor mindon el jönnek a' napok melyekben azt mondád nem szeretem ezeket.* A locus a Prédikációk könyvének 12. részének harmadik verse, tudománytörténeti szempontból a jelentősége az, hogy nem pontos idézet, hanem az illető hely emlékezetből idézett parafrázált változata.

Összegezve, Bethlen Zsuzsanna olvasmányai habitusának leírása jól példázza a „csöndes”, intenzív olvasás megnyilvánulási formájának erdélyi gyakorlatát.²⁹ Bár Bethlen Zsuzsanna könyvtárában jelen voltak, mint már említettük, a korszak olvasmányajánló kötetei, Andreas Mayer ajánlásainak magyar viszonyokra átirított változata Szerentsi Nagy István *Barátságos oktatás* című munkája, a grófnő bejegyzéseit mégiscsak e vallásos tárgyú kis kötetekben találjuk meg.

Az első felületes olvasás után levonható következtetés, hogy az összes jelmonddal ellátott kötet hittudományi vonatkozású, és egy kivételével mind-egyik hordozza a grófnő possessorbejegyzését, illetve egy általa emellé bejegyzett évszámot is. Általában Szentírásbéli helyekről van szó, zsoltárok verseiről, néhányszor ezek parafrázált változataival, egy esetben a Heidelbergi Káté tételével találkozunk.³⁰ Ha végignézzük ezeket a köteteket, a hetvenes évekre inkább a személyes vallásosság mély megélését hirdető, az angol puritanizmus hatása alatt íródott 17. századi művek jellemzőek, a kilencvenes évek olvasmányain keresztül viszont már a betegségét elfogadni igyekvő asszonyt látjuk. A legsűrűbb év a bejegyzések szempontjából 1795. Ezek a bejegyzések már a nagy fájdalomokat jelzik, és a szabadulást váró asszony gondolatai.

Nem tárgyaljuk itt a locusokat, inkább a kiválasztott kötetek alapján megrajzoljuk Bethlen Zsuzsanna olvasmánypreferenciáit. Egyrészt kijelenthetjük tehát, hogy a grófnő vonzódott a fizikoteológiai irányzathoz, hisz könyvtárának polcain is számos képviselője megtalálható az irányzatnak, ugyanakkor a kiválasztott kötetek között is több reprezentatív címe megtalálható e műfajnak. Ugyanakkor a házi istentiszteletek elősegítését szolgáló kötetek is a kedvelt olvasmányai közé tartozhattak. Kedvenc könyvei közt találunk még bibliamagyarázatokat, élőbeszédhez közel álló szövegű prédikációkat, a betegségek elviselésével kapcsolatos imádságoskötetet.

Az imádságoskötetek a grófnő kedvenc műfaját képviselik, állományában a legnépszerűbb műfajt ezek teszik ki. Érdeemes megfigyelni azt is, hogy olvasmányai közt nemcsak az érzelemre ható szövegeket találunk, hanem bibliamagyarázatokat is, illetve olyan prédikációkat is, amelyekből földrajzi, régiségtani, történeti ismereteket lehet levonni. Az általa olvasott és használt kötetek tanulmányozásából az is kiderül, hogy számára az olvasás nemcsak a lelki táplálékot jelentette, és a különböző élethelyzetekhez szükséges funkcionális segítséget, hanem önmaga fejlesztését, ismereteinek bővítését is szolgálta. Ennek alapján kijelenthetjük tehát, hogy könyvtárának tudatos „*Lebenslangen Bildungspraxis*”-ként való kiaknázása,³¹ illetve a közösséget szolgálni kívánó indíttatása által, az általa képviselt könyvgyűjtési és olvasói modell a német hercegnői könyvtárakkal állítható párhuzamba.

Bethlen Zsuzsanna könyvtárának és személyiségének feltárása nemcsak feladat és kutatási téma, hanem a mai erdélyi társadalmi kollektív tudatunk alapjainak megismerését is jelenti, önnön magunk keresését. Az, hogy kétszázötven évvel ezelőtt mi érdekelt egy asszonyt itt Erdélyben, hogy mit olvasott egy édesanya vagy egy reprezentatív személyiség felesége, aki bármilyen szerény is volt, de befolyásolni bírta az erdélyi asszonyok, lányok, leendő anyák és saját gyerekei, környezete gondolkodását, nagyban befolyásolta azt, ahogyan alakult a társadalma és közvetve a történelme ennek a régiónak.

■ JEGYZETEK

1. Bod Péter: *Tiszta, fényes drága bibor...* Kolozsvár, 1762. c6v.
2. Hopp Lajos: *A magyar levélműfaj történetéből*. In: Szauder János – Tarnai Andor (szerk.): *Irodalom és felvilágosodás: tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1974. 555.
3. Simon Melinda – Szabó Ágnes: *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója* (A Kárpát-medence korai könyvtárai 2.). Scriptum, Szeged, 1997. XIII.
4. Molnár Borbála: *Barátságai vetélkedés*. Kolozsvár, 1804.
5. Egyed Emese: „*Levéllé válna*”: *Ujfalvi Krisztina verselő köre (1795–1797)*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2017.

6. Somkuti Gabriella: *Könyvgyűjtő asszonyok a 18. századi Magyarországon*. Könyvtáros 1991/5. 290–296.; Deé Nagy Anikó: *Könyvgyűjtő asszonyok a XVIII században*. In: Kovács András – Sipos Gábor – Tonk Sándor (szerk.): *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 1996. 134–147.; Deé Nagy Anikó – László Lóránt: *Gróf iktári Bethlen Zsuzsanna és szakácskönyve*. Kriterion, Kvár, 2019.; Lázok Klára: *Iktári Bethlen Zsuzsanna tulajdonosbejegyzéssel ellátott könyvei*. In: Bányai Réka – László Lóránt – Simon Zsolt (szerk.): *Civis, scriptor, historicus. Tanulmányok a hetvenöt éves Sebestyén-Spielmann Mihály tiszteletére*. Studium, Mvhely, 2022. 293–307.; Lázok Klára: *The evolution from collector to connoisseur of an 18th century Transylvanian noble woman, Countess Zsuzsanna Bethlen de Iktár: traces, phases and analogies*. In: Krász Lilla – Pesti Brigitta (szerk.): *Die Frau als Gönnerin: Kulturvermittlung, Repräsentation und (weibliche) Fördernetzwerke in Habsburger Gebieten der Frühen Neuzeit*. Praesens Verlag, Wien, 2023. 226–238.; Lázok Klára: *Iktári Bethlen Zsuzsanna könyves kapcsolatainak hálójá*. In: Bányai Réka – Kimpián Annamária (szerk.): *Musis patriis...: tanulmányok Teleki Sámuel halálának 200. évfordulójára*. Teleki Téka Alapítvány, Mvhely, 2024. 134–153.
7. Deé Nagy 1997. 204.
8. Madas Edit – Monok István: *A könyvkultúra Magyarországon*. Balassi Kiadó, Bp, 2003. 101–104.
9. Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek. Sáromerke, 1781. November 9. Kolozsvári Állami Levéltár, Sáromerkei Teleki levéltár/Fondul familial Teleki din Dumbravioara, (1574–1943) nr. fond 252, nr. inv. 1167, ezen belül: Corespondența Teleki Sámuel 1729–1899, dosar 900, 19.
10. *Hadi és más nevezetes történetek*, 1790, 2. szakasz, 372.
11. *Magyar Kurír* 1797. 11. 50.
12. Szilágyi Márton (szerk.): *Első folyóirataink: Uránia*. (Csokonai Könyvtár. Források. Régi kortársaink. 6.) Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1999. 115.
13. Oláh Róbert: *Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály könyves műveltsége*. Hernád Kiadó, Sárospatak, 2022. 37.
14. Oláh Róbert: *Idősebb Geleji Katona István könyvei a Teleki-Bolyai Könyvtárban*. In: Bányai Réka (szerk.): *A Telekiek és a kultúra: a 2016. októberi marosvásárhelyi konferencia tanulmányai*. Teleki Téka Alapítvány, Mvhely, 2017. 61–62.
15. Deé Nagy Anikó 1997. 204.
16. Szigeti Jenő: *A házi istentisztelet puritán gyökerei. Szellem és tudomány: a Miskolci Egyetem Szociológiai Intézetének folyóirata*, 2020/ Különszám. 619.
17. Pénzes Tiborc Szabolcs: „Hogy a’ Posteritas meg-tudgya, kicsoda [...] Idvezült Czeglédi István”: *Köleséri Sámuel és az első református vértanú*. Studia Litteraria, 2012/3–4. 142–160.
18. Heltai János – Martis Zsombor: *A kassai hitvita*. In: *Docendo discimus. Doktoranduszhallgatók és témavezetőik közös tanulmányai a Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájából*. Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolája, Miskolc, 2013. 28.
19. Uo.
20. Petrőczy Éva: *Egy 17. századi peregrinus-csúfoló vers tanulságai*. Irodalomtörténeti közlemények, 2004/3. 334.
21. Csorba Dávid: *„A sovány lelket meg-szépíteni? Debreceni prédikátorok (1657-1711) (Nemzet, egyház, művelődés 5.)*. Hernád Kiadó, Debrecen, 2008. 192.
22. Uo. 214.
23. Uo. 219.
24. Vö. Fajt Anita: *A német protestáns kegyesség nyelve magyarul? Szenci Fekete István Lelki nyugosztaló órák című fordításának elemzése*. In: Gábor Csilla et alii (szerk.): *Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban*. Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kvár, 2013.
25. Heltai János (szerk.): *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (3. kötet). Akadémiai Kiadó, Bp., 2000. 406.
26. Vö. Varga Bernadett: *„Én pedig mint a szív nélkül való tsak bolygok” Keresztúri Bíró Pál és a Mennyei társalkodás [Doktori (PhD) értekezés]*. Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola Szövegtudomány Program.
27. Uo.
28. Keresztúri Pál: *Egyenes ösvény*. 1744.
29. Reinhard Wittmann: *Az olvasás forradalma a 18. század végén?* In: Guglielmo Cavallo – Roger Chartier (szerk.): *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Balassi Kiadó, Bp., 2000. 334.
30. Ezúton köszönöm Ósz Előd segítségét, aki ellenőrizte beazonosításaim helyességét, és tanácsot adott, amikor több locus kombinációjával szembesülve, nem tudtuk az azonosítást elvégezni.
31. A terminust Ulrike Gleixner használta először, vesd össze: Ulrike Gleixner: *Die lesende Fürstin: Büchersammlungen als lebenslange Bildungspraxis*. In: Jacobi – Musolff (szerk.): *Vormoderne Bildungsgänge: Selbst- und Fremdbeschreibungen in der Frühen Neuzeit*. Böhlau, Köln, 2010. 207–244.